

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.25>
УДК 944(477.64)“1932/1933”

Віктор ГУДЗЬ

доктор історичних наук, професор кафедри історії та археології
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя

ORCID: 0000-0001-5756-1683
Email: victorvgudz@gmail.com

Лариса ПОЛЯКОВА

кандидат історичних наук, декан природничо-географічного факультету
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя

ORCID: 0000-0002-8279-2739
Email: klioist@ukr.net

Алла КРИЛОВА

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького, м. Мелітополь, Україна

ORCID: 0000-0002-9507-1818
Email: allakr2014@gmail.com

МЕЛІТОПОЛЬСЬКЕ ДЗЕРКАЛО НАЦІОНАЛЬНОЇ ТРАГЕДІЇ ГОЛОДОМОРУ

Анотація. Голодомор на Мелітопольщині був фрагментом тривалої гібридної битви російсько-більшовицької влади з українським народом. Сталінський геноцид засобами Голодомору, терору, депортацій мав на меті нищення свідомої частини української політичної нації для підриву її здатності до самовизначення. «Нищівний удар» голодом було завдано, насамперед, по сільській периферії УСРР, де етнічні українці складали близько 90% населення. Проте, Голодомор не обирав за національністю – на Мелітопольщині так само постраждали болгарські, німецькі, російські, чеські села. Це була спільна Голгофа народу і його смертельна соборність.

Наші підрахунки жертв голоду на Мелітопольщині потребують уточнення, але засвідчують в рази більші втрати у цій «тихій війні», ніж у інші довоєнні роки. Московський Центр вчинив геноцид як на Мелітопольщині так і по всій Україні. Керівництво колоніальної республіки, по суті, зізналось у співучасті у геноциді, коли перший секретар ЦК КП(б)У В. Косіор доповів Сталіну 15 березня 1933 р., що «голодування» було засобом повчати непокірних колгоспників «уму-розуму».

Сталінський геноцид був свідомим впровадженням ленінського стратегічного задуму щодо звільнення родючих земель від «надлишків» населення та водночас приборкання голодом бунтівного українського селянина. Було завдано превентивний удар по республіці, що у розумінні Сталіна, загрожувала сепаратизмом імперській цілісності і підривала владу Москви. Теперішня спроба Росії здолати Україну у екзистенційній війні та новітній геноцид народу, зокрема, на тимчасово окупованій багатонаціональній Мелітопольщині переконує, що процес прирощення знань про Голодомор і геноцид на регіональному рівні отримує новий імпульс та актуалізацію.

Ключові слова: Голодомор, російський геноцид в Україні, Мелітопольський район, реквізиції продовольства, репресії.

Victor HUDZ

doctor of historical sciences, professor of the Department of History and Archeology of Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmelnytskyi, Zaporizhzhia

Larisa POLYAKOVA

candidate of historical sciences, dean of the Faculty of Natural Sciences and Geography of Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmelnytskyi, Zaporizhzhia

Alla KRYLOVA

candidate of historical sciences, associate professor of the department of history and archeology of Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmelnytskyi, Melitopol, Ukraine

MELITOPOL REFLECTIONS OF THE NATIONAL TRAGEDY OF HOLODOMOR

Abstract. *The Holodomor in Melitopol region was a fragment of a long hybrid battle between the Russian-Bolshevik authorities and the Ukrainian people. Stalin's genocide by means of the Holodomor, terror, and deportations was aimed at destroying the conscious part of the Ukrainian political nation in order to undermine its ability to self-determination. The "devastating blow" of the famine was inflicted, first of all, on the rural periphery of the USSR, where ethnic Ukrainians made up about 90% of the population. However, the Holodomor did not choose according to nationality - Bulgarian, German, Russian, and Czech villages were also affected in the Melitopol region. It was the common Calvary of the people and its deadly cathedral.*

Our calculations of the victims of famine in Melitopol region need to be clarified, but they testify to many times greater losses in this "quiet war" than in other pre-war years. The Moscow Center committed the crime of genocide both in Melitopol region and throughout Ukraine. The leadership of the colonial republic, in fact, admitted to complicity in the genocide, when the first secretary of the Central Committee of the CP(b)U V. Kosior reported to Stalin on March 15, 1933, that the "starvation" was a means of teaching unruly collective farm workers mind.

Stalin's genocide was a deliberate implementation of Lenin's strategic plan to liberate fertile lands from the "surplus" population and at the same time tame the rebellious Ukrainian peasants with hunger. A pre-emptive strike was made against the republic, which, according to Stalin, threatened imperial integrity with separatism and undermined the power of Moscow. Russian's new attempt to defeat Ukraine in an existential war and the latest genocide of the people, in particular, in the temporarily occupied multinational Melitopol region, convinces that the process of increasing knowledge about the Holodomor at the regional level is receiving new momentum and actualization.

Keywords: *Holodomor, Russian genocide in Ukraine, Melitopol district, food requisitions, repression.*

Постановка проблеми. Важливість теми Голодомору як більшовицького геноциду українського народу непроминує і актуалізована віроломним нападом Російської Федерації (РФ) на Україну. Екзистенційна війна супроводжується новітнім геноцидом рашистських окупантів в Україні, у тому числі, шляхом позбавлення людей продовольчих та екологічних умов виживання. Нацистські методи «денацифікаторів» українського народу спричинили обурення у світі і стали своєрідним тригером нової хвилі міжнародних визнань Голодомору геноцидом українського народу. Проте ідеологи РФ продовжують використовувати історичну міфологію, в тому числі радянського періоду, як засіб інформаційної війни. У мас-медіа і підручниках Сталін зображується як успішний творець «радянського народу», а події 1932/33 років тлумачаться як всеселянський голод через неврожай та великі хлібозаготівлі для потреб армії й індустріалізації. Голодомор-геноцид в Україні Росією, як радянською спадкоємицею, не визнається. Натомість Голодомор для українського народу – це не тільки національна катастрофа з непоправними демографічними, соціокультурними, психологічними наслідками, а й важливий політичний перелом. Саме у 1932–1933 р.р. Кремль не лише завдав нищівного удару по селянству, свідомій інтелігенції та керівництву УСРР, а й позбавив республіку багатьох повноважень. Цей перелом зламав спротив і

перетворив радянську Україну з «московського протекторату» в російсько-більшовицьку колонію, що й закріпила Конституція СРСР 1936 р. [7, с. 46, 48]. Попри існуючий величезний корпус літератури з історії Голодомору, що охоплює десятки країн світу [12], є істотна потреба у дослідженні регіональних особливостей цієї національної трагедії, в тому числі і на Запоріжчині. Прикметно, що в межах території нинішньої Запорізької області найбільша смертність від Голодомору 1932/33 рр. була у Мелітопольському районі, де люди голодували у 49 з 67 населених пунктів [1]. Отже, попри десятки тисяч публікацій з історії Голодомору-геноциду в Україні, ця антропогенна катастрофа з пролонгованими наслідками залишається актуальною для осмислення у вимірі всієї країни та окремих локацій.

Аналіз наукових публікацій. Різноманітні аспекти терору голодом у Запорізькому краї побіжно розглядалися у синтезних працях з історії Великого Голоду в Україні Дж. Мейса, Р. Конквеста, С. Кульчицького, В. Марочка, В. Сергійчука, Г. Папакіна, Ю. Шаповала та багатьох інших фахівців. Що стосується теренів Запоріжчини, то найранішою публікацією з перебігу голоду була газетна хроніка 1988 р. О. Михайлюти.

Пріоритет наукових досліджень голодової катастрофи у Мелітопольському районі належить краєзнавцю В. Тимофєєву. Зібрані ним матеріали з історії голоду були вперше оприлюднені 1990 року у

бюлетені Мелітопольського товариства «Меморіал», а невдовзі використані в окремій статті [27]. Більша праця В. Тимофєєва «Неоголошена війна» була першим форматним дослідженням Голодомору в районі [28]. Зокрема, історик викрив лицемірство більшовицької допомоги голодуючим: «Адже і з Мелітопольського району, і з Дніпропетровської області, і з усієї України спочатку викачали все зерно, навіть резервні запаси, а вже потім, коли загинула величезна кількість людей, почали їх «рятувати»» [28, с. 132]. Позаяк на початку 1990-х рр. свою політику пам'яті Запоріжчині диктувала прокомуністична влада, то В. Тимофєєву довелося друкувати свою книжку в Тернополі. Так само Ф. Турченко вдалося опублікувати матеріали конференції до 60-річчя Голодомору лише через два роки, а публікацію серії статей В. Гудзя про комуністичні людомори голодом [8] редактора газети «Новий день» В. Ткаченка змусили перервати.

Новий сплеск уваги до історії Голодомору на Запоріжжі відбувся лише в ході ініційованої президентом В. Ющенком меморіальної кампанії до 75-річчя трагедії народу. Ф. Турченко у регіональному виданні «Національної книги пам'яті жертв Голодомору» [29] здійснив перший фаховий аналіз джерел з перебігу голоду на Запоріжчині та визначив його особливості, наслідки і геноцидний характер. Розрахунки історика показали: у порівнянні з 1929–1931 рр., кількість померлих селян у 1933 р. зросла шестеро, а мешканців міст області – майже втричі [29, с. 32–33].

Найбільш комплексним виданням з історії Голодомору в регіоні є збірник матеріалів наукової конференції, яка відбулася в Запорізькому національному університеті у 2008 р. У вступній статті Ф. Турченко здійснив огляд матеріалів конференції, на основі яких спростував шість міфів про «всерадянський» голод [30, с. 6–22]. Як впливає з інших статей збірника та спогадів свідків голоду, Голодомор на Запоріжжі не обирав своїх жертв за національністю. Це засвідчила збірка спогадів очевидців голоду, зібрана в Мелітопольському районі [4], та археографічне дослідження В. Гудзя і Я. Таравської [10]. У іншій статті В. Гудзь, проаналізувавши постанови Мелітопольського райпарткому про депортації та вилучення у селян худоби і всього майна, зазначив: «Цитовані документи і їх здійснення – прямі докази геноциду влади проти народу сатанинським способом» [11, с. 88]. У ще одній розвідці мелітопольців простежено форми опору геноцидарам хліборобів і навіть місцевих управлінців, які розцінювали продзаготівлі як навмисний людомор [9].

Огляд досліджень Голодомору на теренах Запорізького краю виявив досить широкий спектр наукових студій, але переважно в масштабах всієї області та на матеріалах усної історії. Проте, через більшовицький «архівовид», бракує розробок у площині локальної та мікросторії регіону. Відтак, предметне поле студій Голодомору у межах

історичної Мелітопольщини наразі ще остаточно не сформоване, що спонукає до нашого дослідження.

Мета статті. Мета роботи – опираючись на документи і спогади, охарактеризувати регіональні особливості перебігу Голодомору у селах Мелітопольського району в контексті всеукраїнських подій.

Виклад основного матеріалу. Методологія дослідження Голодомору на Мелітопольщині базується на принципах історизму, об'єктивності, системності із застосуванням класичних методів аналізу і синтезу та структурно-функціонального підходу. Адже штучний голод на Мелітопольщині, як одиничне явище, співвідноситься до цілої, керованої з Москви системи Голодомору в Україні і водночас має свою специфіку. Передумови Великого Голоду 1932/33 рр. в Україні були закладені: висланням близько 200 тис. продуктивних «куркульських» господарств; дезорганізацією та слабкою матеріально-технічною базою колгоспів, що призвело до втрат урожаю від бур'янів, шкідників та на жнивах; найбільшими в СРСР хлібозаготівлями, починаючи з бунтівного 1930 р., тощо.

Але найвиразнішою ознакою спрямованого геноциду в Україні стало свідоме запровадження владою політичних, юридичних, економічних, соціальних, психологічних заходів у 1932 р., розрахованих на вилучення продовольства та фізичне винищення українських селян, як «зайвих ротів» та носіїв національної свідомості.

Керівники України (Г. Петровський, В. Чубар) ще до жнив 1932 р. писали Сталіну про скрутний стан села внаслідок попередньої «викачки» хліба, про масовий голод і навіть випадки канібалізму. Але марно. 21 липня 1932 р. рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) встановлено надвисокий план хлібозаготівель для колгоспів і одноосібників республіки обсягом 5 млн 831,3 тис. тонн [18, с. 22]. Це стало головною передумовою голоду в республіці і регіоні.

Водночас, враховуючи аграрне перенаселення, російсько-більшовицький уряд саме у 1932 р. не спланував продовольче постачання села та, занепокоївшись сепаратизмом, заходився створювати з республіки «твердиню соціалізму». Під час «другого комуністичного штурму» 1929–1933 р. Москва, а за нею і Харків «спустили на місця» сотні постанов та резолюцій, які обклали селян червоними прапорцями, наче вовків на полюванні, обмежили їх у свободах, пересуванні і споживанні, чим загнали в голодуюче гетто.

У звіті Мелітопольського райземвідділу, занотовано, що у 1932 р., за метеорологічних умов «не гірше попереднього року» у 13 з 30 облікованих колгоспів зібрано менше 5 цнт. з гектара, у 9 – 5-6 цнт. і тільки у 8 колгоспах – 6 і більше центнерів. Тож, з мізерного врожаю, лише 3 колгоспи видали понад 2 кг. зерна на трудовень, а в більшості – до півкіла. Це при тому, що прогонування сільського населення потребувало (за нормами 1924 р.) 12 пудів зерна на душу [3, с. 175]. Винними у низькому врожаї і його

втраті московські науковці, як і вчила партія, назвали куркулів і шкідників: «Куркульська підривна робота та шкідництво знайшли вираз і у факті величезних втрат зерна» [3, с. 175]. Переобмолоти і перевіювання соломи дали небагато: від 17,4 (колгосп «Орач») до 47,2 (колгосп «Комінтерн») центнерів зерна [3, с. 175], що спростовує закиди про масштабне «шкідництво», але посилює голодування.

Люди пригадують, що з відчаю споживали буряни, макуху, клей на абрикосах, цвіт акації, кісточки черешень, гнилі овочі, гризунів, птахів, молюски з річки, а хто міг, –добирався до Молочного лиману і Азовського моря за бичками. Засвідчені в районі і випадки канібалізму та трупоїдства, зокрема, у багатому селі Констянтинівка, у с. Піщане (околиця Мелітополя – Авт.) та інших.

Н. П. Веретельник з с. Новомиколаївки розповіла, що можна було якийсь час рятуватися схованками торбинок зерна «у полі, де нема ні доріг, нічого. Та були такі тварюки, що доносили, хотіли вислужитися. Били страшно, до смерті і висилали» [5]. Дійсно, присланим партійцям охоче сприяли у «вибиванні» планів хлібоздачі місцеві активісти, що не гребували навіть склянкою квасолі чи цвілим сухарем, вирваним з рук дитини. Як засвідчила К.О. Кропивницька із с. Спаське, в їхньому селі голодували всі, а «буксири» з «палицями-когучами» відбирали останнє. «Пам'ятаю у мене була іграшка – саморобна, так вони її забрали і розкрутили, мабуть думали, що там щось було сховано... То були страшні часи» [14]. Інша з дітей, що вижили у 1933 р. Ярміла Прибил з Чехограду розповіла: «...все, що було в хаті, одяг і той забрали [в грудні! – Авт.]. Конфіскували навіть такі дрібнички, як сірники та 2 склянки рису» [28, с. 8].

При цьому влада придушувала навіть пасивний опір насильству. Сталінським законом від 7 серпня 1932 р. «про п'ять колосків», заохочувалися конфіскації зерна в господарствах, а каральні органи засуджувати від 5 років до розстрілу за розкрадання «соціалістичної власності». Тисячі свідків залишили спогади про те, як чинилося «законне» беззаконня. І.М. Лябах з с. Констянтинівки розповів: «Товариш мій, Андрій, охороняв поле з колгоспними буряками. Пішла на те поле його рідна сестра зірвати бурячину, щоб з'їсти. А він узяв, дурень, та й убив її. Потім узяв та й на городі сестру свою і закопав. Такий відданий партії був!» [28, с. 26]. Таких активістів-убивць, які отримували свою частку від нагробованого у односельців, «соціалістична законність» у 1932/33 рр. не карала.

Проте жорстоко покарані були тисячі людей, які виборювали своє право на життя. Ще до 1 листопада 1932 р. в області за розкрадання хліба отримали вироків 3973 особи, з яких розстріляний – 112, від 5 до 10 років ув'язнення – 756, а решта, дійсно за жменю принесеного, – до 3-х років покарання [17, с. 6].

Восени, зіткнувшись із «тихою війною» у вигляді «волинок» на жнивах та приховуванні частини врожаю, Й. Сталін завдав «нищівного удару» по селянству, передусім українському. Цей вираз Сталіна справді характеризує черговий етап війни, яку від 22 жовтня 1932 р., повела в Україні Надзвичайна хлібозаготівельна комісія під орудою голови уряду СРСР В. Молотова. 18 і 20 листопада московські керманічі організували постанови ЦК КП(б)У та уряду УСРР, що нагадували фронтіві накази. Відтоді натуральні фонди (фуражний, посівний, продовольчий, вчительський) стали долучати до хлібозаготівель. Надалі заборонено натуральні аванси та відбирають видані; стягуються натуральні штрафи у розмірі 15-місячної норми здачі м'яса та «другим хлібом» – картоплею. Влада санкціонувала масові обшуки з конфіскацією всього продовольства, арешти і депортації у разі невиконання планів. На довершення, з'явилася постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західних областях» від 14 грудня 1932 р. Зрив планів заготівель у ній пов'язано з «куркулями» і «петлюрівцями», а Україна поєднувалась з фактично українською Кубанню, де відтоді припинялася українізація і виселялися цілі станиці.

Як зауважив С. Кульчицький: «В цих постановках містилися пункти, які вели до переростання вже пануючого у Радянському Союзі (в тому числі й насамперед – в Україні) голодування міського і сільського населення у жахливий Голодомор» [15, с. 401]. Приклад цього – рішення Мелітопольського райкому партії щодо «чорнодошкового» колгоспу «Радстеп». 1-м пунктом наказано вилучити у колгоспників все зерно, видане на трудовні, 2-м, – штрафувати їх всією худобою і цінним майном. 3-м пунктом селяни зобов'язані упродовж трьох днів здати ще «орієнтовно» 200 тонн нібито схованого збіжжя [11, с. 87–88].

Розмах терору голодом у районі показує той факт, що, за нашими спостереженнями на основі свідчень із 44 сіл і хуторів, «червона мітла» вимітала з осель навіть борошно, залишки вареної їжі, солінь чи овочів. Тобто відбувалося спрямоване народовбивство. Прямим актом геноциду на Мелітопольщині були депортації людей за рознарядкою згори. Черговою постановою райкому КП(б)У наказано у дводенний термін вислати 50 господарств, що «злісно саботують хлібозаготівлі»: 25 – з Констянтинівки, 15 – з Миколаївки, 10 – з Чехограду [25, арк.7–8].

Характерно, що кількість засуджених за «розкрадання соціалістичної власності» в області лише за грудень, коли вже поля опустіли, зросла до 5215 осіб, з яких 174 отримали смертний вирок. Понад те, обласний суд позбавив волі 1062 особи, відповідальних за плани хлібозаготівель, з яких 59 розстріляно [17, с. 6]. Такі жорстокі дії обурювали чимало комуністів місцевих керівників, які, здебільшого, намагалися полегшити становище

голодуючих земляків. Так, на засіданні бюро райпарткому 22 січня 1933 р. віддано під суд партійця Нефьодова, який заявив на партзборах у с. Мордвинівка, «що повернення натуравансів неправильне, що колгоспники пухнуть з голоду» [26, арк. 27]. Були й інші причини розправ над совісними людьми. Л.Н. Приходько із с. Піщане розповіла:

«Комуняки вирішили відібрати зерно в бідняків, які й так були голодні. ... Батьку пообіцяли якщо він буде робити доноси, то його родину не чіпатимуть. А на кого доносити, на брата чи сусідів? В них малі діти! Пригадую, як комуняки кирзаками з хати випинали батька. Більше ми його не бачили» [24].

Назва продуктів	Норма на голову сім'ї	Норма утримання старше 14 р.на	Норма на тримання до 14 р.
Хліб 1 -й список	800 г [у день – Авт.]	400 г	400 г
2-й список	600 г	300 г	200 г
Крупа	100 г [тут і далі – в міс. – Авт.]	500 г	500 г
М'ясо	3,5 кг	500 г	500 г
Жири	1,2 кг	400 г	400 г
Цукор	1,5 кг	400 г	400 г
Яйця	60 шт.	10 шт.	20 шт.
Оселедці	3 кг	500 г	500 г
Риба свіжа	3 кг	500 г	500 г
Мило туалетне	1 кусок	1 кусок	1 кусок
Мило господарче	400 г	400 г	400 г
Чай	50 г	25 г	-
Молоко	15 л	15 л	10 л
Промтовари	25 крб. [на квартал – Авт.]	10 крб.	10 крб.

Система нещадно карала непокірних і протестантів. Покарано, в числі інших, занесенням на «чорну дошку» весь Мелітопольський район, який на 25 листопада виконав річний план лише на 59,7 відсотка [28, с. 131]. Влада не слухала пояснень, що вже вичерпано навіть фуражні та насінневі фонди колгоспів і вичищено селянські комори. З грудня 1932 р., якраз у морозну зиму, «до рішучої зміни у виконанні хлібозаготівельного плану» блоковано поставку в район промислових товарів, включно із сірниками, гасом, одягом та іншим, що могло врятувати від холоду і голоду [9, с. 171]. Водночас, саме у 1932 р. російсько-більшовицька влада, крім експорту зерна і відмови від іноземної допомоги, заборонила посилки з інших республік, запустила переробку зерна на спирт, зачинила млини, трощила жорна і ступи, взялася за заготівлю шкір собак і котів та вигадувала інші засоби геноциду. До остаточної блокади республіки, люди рятувалися втечею – як голодуючі, так і місцеві керівники, які не бажали чинити геноцид чи відповідати за зрив нереальних планів. За грудень – січень із сіл України втекло 980 членів радянського й колгоспного активу, з яких 527 осіб (!) – із Дніпропетровської області [13, с. 69–70].

Заходи державного грабунку у поєднанні з блокадою близько півтисячі «чорнодошкових» сіл та районів, вийшли за межі хлібозаготівель і засвідчили політику геноциду в Україні. Довершенням геноцидної стратегії стала телеграма Сталіна в Харків 1 січня 1933 р., яка санкціонувала подвірні обшуки та конфіскації продовольства, а також остаточна блокада України і Кубані з 22 січня.

Не на багато краще становище склалося і для містян регіону. Із доповідної записки обкому партії від 21 березня 1933 р. випливає: «Виключно важке становище на великих підприємствах, що проходять по другому списку (до 3-х тис. робітників): в Мелітополі – заводи «Победа», ім. Балицького, Воровського... де майже ніяких продуктів, крім хліба, не видається і то протягом ряду місяців норма хліба була зрізана з 700 до 100 гр.» [21, с. 465].

За неповними списками В. Тимофєєв нарахував за лютий 1933 р. 33 особи по м. Мелітополю «з безбілковими набряками на ґрунті недоїдання» та 84 сімей у с. Піщане. За нашими підрахунками, у Піщаному, де проживало до 1,5 тис. осіб, тоді голодувало 575 осіб, з яких 153 працездатних. Натомість свій комунізм збудувала номенклатура. До закритого розподільника при Мелітопольському райвиконкомі, з вересня 1932 р.

прикріплена 51 особа керівного складу. Начальство отримувало 600-800 грам хліба, 60 яєць, 15 л. молока, 6 кг. риби на голову сім'ї та ін., ще й харчі на утриманців! (табл. 1) [11, с. 87–88].

Як бачимо, правляча партія добряче подбала про свій актив, що особливо вражає на тлі масового голодування «простих смертних» і повального вимирання дітей у притулках. Щоправда, щоб не зірвати посівну, з лютого 1933 р. влада підкидала мізерні харчі колгоспникам, але як позику.

Весна 1933 року стала своєрідним піком Голодомору, масштаби якого загрожували зривом посівної і налякали навіть його організаторів. Так, 1-й секретар обкому КП(б)У М. Хатаєвич 3 березня доповів ЦК ВКП(б) про тисячі голодних і опухлих у 23 районах, у тому числі Мелітопольському [22, с. 721–724]. На цей час значки їжі закінчилися, а нова зелень на полях та луках ще не зійшла. Люди масово вмирили. 11 березня секретар Мелітопольського РПК Товстоп'ят доповів обкому про гостру нестачу продовольчої позики, тисячі голодуючих і хворих, випадки канібалізму. За його даними по с. Констянтинівці з 47 смертей на голодні припадає 21, зокрема 10 дитячих. Ще більша смертність у с. Піщане, а на околицях Мелітополя тільки 3 березня підібрано 23 трупи [22, с. 752]. Та навіть ці високі показники смертності були занижені. А. Єршов пригадував побачене у каплиці Мелітопольської лікарні: «Зупинився я біля каплички, а в ній було трупів, здавалося, майже до самої стелі. Серед людей ходили розмови, про те, що багато з тих померлих були з сіл» [28, с. 38].

Попри знищення більшовиками більшості записів смертності у 1933 р., спробуємо, опираючись на коментарі В. Тимофєєва до актових записів книги реєстрації смертності у РАГС та власні підрахунки, визначити демографічні наслідки людомору на Мелітопольщині. У с. Вознесенка з кінця квітня до початку серпня зареєстровано смерть 271 особи. У 115 випадках причиною загибелі людини показано виснаження, тобто голод. Ще 81 смерть, зважаючи на записи «від кривавого поносу», «від запалення шлунка» тощо, можна, віднести до смертності від голоду і смерть від провокованих ним хвороб. Отже, як бачимо, 196 людей із 271, тобто майже три чверти (72,3%) людей померло у муках голоду!

Ці дані корелюються із показниками по інших селах району. Так, у с. Федорівка тільки зареєстрована смертність за 1933 р., становила 123 особи, що втриє більше, ніж у 1931 р. У 4 рази в порівнянні з теж голодним 1928 р. зросла смертність у с. Спаське. Найбільш вражаюча

картина смертності вимальовується по с. Троїцьке. У книгах реєстрації смертності в селі за вісім місяців 1931 р. зафіксовано 17 осіб, за 1935 р. – 24, за 1936-й – 16, тоді як із 22 лютого до кінця 1933 р. – 178 осіб [28, с. 123]. Тож, за 10 місяців 1933-го року у с. Троїцьке померло у 7 разів більше людей, ніж у найбільш «смертному», але не голодному 1935 р.! І це при тому, що Голодомор лютував і в неврахованих січні-лютому та припинився у врахованих в реєстрі листопаді-грудні. Виглядають реальними також підрахунки працівника Костянтинівської сільради, переказані його сусідкою В. Постол: «Я підняв усі документи і зробив особисті підрахунки. Виходить, що померло тоді на селі не менше, ніж 2000 чоловік» [23]. Жахлива цифра, як для одного села, але вона не суперечить підрахункам Н. Левчук: у 1932–1933 рр. найвища в області надсмертність від голоду і супутніх хвороб в діапазоні від 217 до 325 душ на 1000 населення виявлена у Мелітопольському та Нововасилівському районах [16, с. 261–262]. При цьому демографія встановила розбіжність у смертності між окремими районами області, зокрема найменшу у всій республіці смертність (1,6 на 1000 осіб) у Ново-Златопольському (єврейському національному) районі [16, с. 262], що, можливо, пов'язано з його господарською спеціалізацією та високою міграцією.

Менше з тим, дослідження подій 1932/33 рр. на Мелітопольщині підтверджує, що російсько-більшовицький геноцид засобом Голодомору, на відміну від Голокосту, мав не етнічний, а національний зміст. За формулою Дж. Мейса, українців нищили як політичний чинник і як соціальний організм, тобто як представників нації-держави [2, р. 12].

Адже, як переконаний І. Шураєв із с. Новопилипівка, який опухав від голоду 14-річним хлопцем: «Без втручання влади такого голоду, звісно, не було б. Людей можна було врятувати» [28, с. 6–7]. Найбільше постраждали від керованого людомору українські діти. За переписом 1926 р. діти до 14 років становили 38% сільського населення і саме вони, особливо немовлята, стали найпершими жертвами [6, с. 121]. Голодуючі селяни у відчаї підкидали дітей до дитячих будинків, лікарень, а іноді убивали, позбавляючи мук. Діти найчастіше ставали жертвами людодідів, їх обкрадали в притулках, дитбудинках і їдальнях. Не рятували і колгоспні дитсадки. Я. Верещак із

с. Терпіння засвідчила: «Годували похльобкою з гороху і радістю було у тій похльобці знайти хоч шматочок картопельки. Вже після смерті моїх сестричок ми довідалися, що в дитсадку померло ще 42 дитини [28, с. 11]. Така ж історія відбувалася в яслах, зокрема, у с. Троїцькому. Ось розповідь Л. Солов'ян із с. Троїцьке про сестру Ніну, яка ходила до ясел: «А що там дітям давали їсти? Якусь водичку, підфарбовану під «молоко». Якось прийшла наша Ніна з ясел, впала на долівку і каже нам: «Не хочу, не хочу я вмирати!». Незабаром її не стало» [28, с.7].

Мізерна продовольча позика, що надходила навесні 1933 року в район, зі знущальним наказом шукати «внутрішні резерви», не рятувала ситуацію. Адже з Мелітопольського району, як і з усієї України вже викачали все збіжжя та відібрали аванси. А тих селян, хто дожив до нового врожаю і намагався ним поживитися, знову кинули в жорна репресій. 13 липня 1933 р. Наркомюст УСРР надіслав прокурорам таємне роз'яснення: «...3. Зрізання колосків на власних городах колгоспників та одноосібників необхідно кваліфікувати за ст. 7 та 75 Кримінального кодексу УРСР (позбавлення волі до 5 років)» [11, с. 94]. Отже, ступінь більшовицького рабства дійшов до заборони спожити посіяне на власних городах! Очевидно, так комуністична партія боролася за те, щоб зберегти український врожай для заробітку валюти на експорті, в тому числі у гітлерівську Німеччину. Влітку 1933 р., як і раніше, маховик сталінських репресій найбільше розкручувався в Україні, де доведено до самогубства націонал-комуністів М. Скрипника, М. Хвильового, П. Любченка і згорталася українізація. І саме в цей період Сталін остаточно повернувся на позиції російського імперського шовінізму. Самі росіяни, яких тільки П. Постишев додатково привіз понад 3 тисячі замість репресованих українських керівників, також проявляли зверхність і жорстокість до «аборигенів». Ось серед інших спогади Ф. Мордика, у якого померли від голоду брат і сестра: «У Костянтинівці на той час було багато росіян. Під їх контролем і проводились «хлібозаготівлі». Коли ж частина сім'ї Ф. Мордика втекла до Орловської області, то: «У березні 33-го всіх втікачів, які мешкали в найближчих селах, під конвоєм озброєні рушницями мужики зігнали у двір [церкви. - Авт]. ...Хохли не хочуть працювати, говорили мужики з рушницями.

Вони під конвоєм відвели нас на станцію і в неопалюваних вагонах відправили назад до України – працювати» [20].

Натомість, станом на 23 грудня 1933 р. було виконано на 104,7 % план переселення в Україну 117 149 тис. колгоспників переважно з Росії. Найбільше – в тодішню Дніпропетровську область, куди входив Мелітопольський район [19, с. 642]. Щоправда, переселенці у вимерлі житла були зустрінуті негостинно і більшість їх згодом залишила Україну. Але переселення тривало до самої війни.

Як відомо у 1934 р., на XVII з'їзді ВКП(б), який Сталін назвав «з'їздом переможців», тодішній нарком оборони К. Ворошилов заявив: «Ми пішли свідомо на голод, бо нам потрібен був хліб, але жертвами голоду були нетрудові елементи і куркульство» [11, с. 95]. Отже, сталінський сатрап визнав, що Голодомор був свідомою, навмисною акцією більшовиків. А щодо іншого, то брехню влади спростовують списки померлих у Мелітопольському районі, де є робітники, чию пайку урізали, вчителі, чий фонд загребли, та колгоспники, котрі виробили норми трудоднів, тоді як «куркульство» вже було у Сибіру чи в розстрільній ямі. Ото і є, мабуть, «нетрудові елементи і куркульство» – 7 мільйонів жертв Голодомору!

Висновки: Голодомор на Мелітопольщині був лише фрагментом екзистенційної битви російсько-більшовицької влади з українським народом, яка містила політичну, соціальну, економічну, фізіологічну та релігійно-культурну складові. Геноцидна політика Кремля в Україні засобом Голодомору мала на меті не ліквідацію українського етносу як такого, а нищення його визначальної і свідомої частини для підриву спроможності української політичної нації до самовизначення. Тому сталінський «нищівний удар» було завдано, насамперед, по сільській периферії УСРР – території, на якій етнічні українці складали близько 90% населення. Понад те, Голодомор не обирав за національністю – на Мелітопольщині так само постраждали і болгарські, німецькі, російські, чеські села. Це була спільна Голгофа народу і його смертельна соборність.

Підрахунки жертв голоду на Мелітопольщині потребують уточнення, але засвідчують в разі більшій людській втраті, ніж у інші роки. Ніякими погодними показниками, хлібозаготівлями чи «куркульським саботажем» цього не пояснити. Насправді, московський Центр засобами вилучення всього

продовольства та територіальної й інформаційної блокади вчинили злочин геноциду як на Мелітопольщині, так і по всій Україні. Керівництво колоніальної республіки, по суті, зізналось у співучасті у геноциді, коли перший секретар ЦК КП(б)У В. Косіор доповів Сталіну 15 березня 1933 р., що «голодування» було засобом повчити непокірних колгоспників «уму-розуму».

Сталінський геноцид був свідомим впровадженням ленінського стратегічного задуму щодо звільнення найбільш родючих земель від «надлишків» населення з метою застосування машинної обробки землі для виробництва зерна на експорт та водночас приборкання голодом найбільш бунтівного українського селянина. Понад те, засобами Голодомору, депортацій, розстрілів вирішувалося національне питання шляхом винищення селянства як носіїв національної ідентичності, української Церкви як духовної опори народу та політичної і культурної еліти як його інтелекту. Було завдано превентивний «нищівний удар по республіці і українському анклаву на Кубані, що у розумінні Сталіна і його поплічників, загрожували сепаратизмом імперській цілісності і підривали владу Москви.

Отже, сучасна спроба Москви здолати Україну у екзистенційній війні та новітній геноцид народу, зокрема, на тимчасово окупованій багатонаціональній Мелітопольщині переконує, що процес прирощення знань про Голодомор на регіональному рівні отримує новий імпульс. Ми, нащадки убитих і понівечених Голодомором співвітчизників, засвоїли історичний урок і маємо продовжити вивчення історії геноциду, – як сталінського так і путінського режимів. Належить вшанувати героїв і мучеників спротиву російським геноцидарам і передати пам'ять про них поколінням. Наявний корпус історичних та історіографічних джерел надає можливість подальшого дослідження історії Голодомору, як у загальноукраїнському вимірі, так і для локальних студій на рівні районів та окремих поселень.

1. 2008 – рік пам'яті жертв голодомору 1932–33 рр. Підсумки роботи по вшануванню пам'яті жертв геноциду українського народу у Мелітопольському районі: URL: <http://mrda.gov.ua/index.php?idrt=28>
2. Serbyn Roman and Krawchenko Bohdan (ed.). The Famine in Ukraine 1932–1933. Edmonton: CIUS. 1986. 192 p.

3. Арина А.Е., Котов Г.Г., Лосева К.В. Социально-экономические изменения в деревне. Мелітопольский район (1885–1938 гг.). Москва: Сельхозгиз, 1939. 408 с.
4. Баша О.М. (ред.). Коли катом був голод: Голодомор 1932–1933 років на Мелітопольщині. Запоріжжя: ВПО «Запоріжжя», 2008. 208 с.
5. Веретельник Н.П. Свідчення Веретельник Ніни Петрівни, 25.08.1926 р.н. Записали Т. Глинська, В. Гудзь. 2009, 14 грудня.
6. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. Київ; Нью-Йорк, 2000. 270 с.
7. Грабовський Сергій. Україна в СРСР: окупована територія чи колонія? *Українознавчий альманах*. 2018. Випуск 23. С. 45–50.
8. Гудзь В.В. Пам'ятаймо. *Новий день*. (Мелітополь). 1993, вересень, №№ 104–112.
9. Гудзь В.В., Письменна А.С. Радянська репресивна політика в усній історії Голодомору на Мелітопольщині *Північне Приазов'я: проблеми регіонального розвитку у міжнародному контексті: мат-ли всеукр. наук.-практ. конф.* / за ред. Л.М. Донченко та ін. Мелітополь: ФОП Однорог Т.В., 2017. С. 169–175.
10. Гудзь В.В., Таравська Я.В. Оцінка дій влади щодо селянства Мелітопольщини у 1932–1933 роках у архівних документах і свідченнях очевидців: *мат-ли міжнар. конф. «Одеські читання»*. Одеса, 15–16 квітня 2011 р. *Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології*. Одеса, 2011. С. 101–103.
11. Гудзь Віктор. Голод 1932–1933 років у Мелітопольському районі як явище геноциду. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір*. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 80–97.
12. Гудзь Віктор. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: монографія. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2019. 1153 с.
13. Даниленко В.М. (ред.) Звіт ДПУ УСРР про хід репресивної операції на селі у листопаді 1932 – січні 1933 р. Лютий 1933 р. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник*. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. 472 с.
14. Кропивницька К.О. Свідчення Кропивницької Клавдії Опанасівни, 1929 р. н. Записали О. Салло, В. Гудзь. 2009, 21 грудня.
15. Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.
16. Левчук Н.М. Районна диференціація втрат населення України унаслідок голоду в 1933 році *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): мат-ли міжн. наук. конф.* Київ, 2013. С. 257–264.

17. Марочко В.І. Голодомор в Україні: причини і наслідки (1932–1933). *Освіта. Спецвипуск-підручник*. № 1. Київ, (без дати). С. 6.
18. Мелітопольський округ. Отчетный материал о политическом, организационно-административном, хозяйственном и культурном состоянии округа. С 1 октября 1923 г. по 1 октября 1924 г. Харьков, 1926. 392 с.
19. Михайличенко Г.М., Шаталова Є.П. (упоряд.). Колективізація і голод на Україні. 1929–1933 роки. *Зб. док. і мат-лів*. Київ: Наукова думка, 1992. 732 с.
20. Мордик Ф.Ф. Свідетельство Мордика Федора Федоровича, 1924 г. р., с. Константиновка. *Правда Украины*. 2007, 18 января.
21. Пиріг Р.Я. (ред.). Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.
22. Пиріг Р.Я. (упоряд.). Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. 1126 с.
23. Постол В.І. Свідчення Постол Віри Іванівни, 1924 р. н., с. Константинівка. Записали А. Левченко, В. Гудзь. 2009, 19 грудня.
24. Приходько Л.Н. Свідчення Приходько (Пинчук) Любові Никифорівни, 16.10.1925 р.н., с. Піщане. Записали Н. Марцинковська, В. Гудзь. 2009, 5 червня.
25. Протоколи засідання бюро Мелітопольського райкому КП(б)У про виселення селян, які саботували хлібозаготівлю. 13 січня 1933 р. Постанови бюро Мелітопольського райкому КП(б)У та матеріали до них. *Державний архів Запорізької області*. Ф. П-233, Оп. 3, спр. 2, арк. 7–8.
26. Про виключення з партії Нефедова за оприлюднення фактів голодування колгоспників у с. Мордвинівка. Протокол засідання бюро Мелітопольського райкому КП(б)У № 29. 22 січня 1933. Постанови бюро Мелітопольського райкому КП(б)У та матеріали до них. *Державний архів Запорізької області*. Ф. П-233, оп.3, спр.2. арк. 27.
27. Тимофеев В.М. Голод на Мелітопольщині 1932–1933 годов. *Листая прошлого страницы...* Мелітополь: Изд. краеведч. музей, 1991. 104 с.
28. Тимофеев В.М. Неоголошена війна. Тернопіль: Збруч, 1993. 135 с.
29. Турченко Ф.Г. Голодомор 1932–1933 років на Запоріжжі. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні* / наук.-ред. група: Ф.Г. Турченко (керівник) та ін. Запоріжжя: Дике поле, 2008. С. 8–39.
30. Турченко Ф.Г. Пізнати правду... *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір* / ред. кол. Ф. Турченко, В. Чабаненко та ін. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 6–22.

References

1. 2008 – rik pam'yati zhertv holodomoru 1932–33 rr. [2008 is the year of commemoration of the victims of the Holodomor of 1932–33]. *Pidsumky roboty po vshanuvannyu pam'yati zhertv henotsydu ukrayins'koho narodu u Melitopol'skomu rayoni*. (2008): URL: <http://mrda.gov.ua/index.php?idrt=28>
2. Serbyn R. and Krawchenko B. (ed.). (1986). *The Famine in Ukraine 1932–1933*. Edmonton: CIUS.
3. Arina A.E., Kotov H.H., Loseva K.V. (1939). *Sotsial'no-ékonomicheskiye izmeneniya v derevne. Melytopol'skiy rayon (1885–1938 hh.)* [Socio-economic changes in the village. Melitopol region (1885–1938)]. Moskva: Sel'khozgiz, 1939. 408 p. (in Russian).
4. Basha O.M. (red.). (2008). *Koly katom був holod: Holodomor 1932–1933 rokiv na Melitopol'shchyni* [When hunger was the executioner: the Holodomor of 1932–1933 in Melitopol region]. Zaporizhzhya: VPO «Zaporizhzhya». 208 p. (in Ukrainian).
5. Veretel'nyk N.P. (2009, 14 hrudnya). *Svidchennya Veretel'nyk Niny Petrivny* [Memories of Nina Petrivna Veterelnyk]. 25.08.1926 r.n. Zapys T. Hlyns'ka, V. Gudz. (in Ukrainian).
6. Veselova O.M., Marochko V.I., Movchan O.M. (2000). *Holodomory v Ukrayini 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Zlochyny proty narodu* [Holodomors in Ukraine 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Crimes against the people]. Kyiv; N'yu-York. 270 p. (in Ukrainian).
7. Hrabovs'kyi Serhiy. *Ukrayina v SRSR: okupovana terytoriya chy koloniya?* [Ukraine in the USSR: an occupied territory or a colony?]. *Ukrayinoznavchyy al'manakh*. 2018. Tom 23. Pp. 45–50.
8. Gudz' V.V. (1993, veresen'). *Pamyataymo* [Let's remember]. *Novyy den'*. (Melitopol'). №№ 104–112. (in Ukrainian).
9. Gudz' V.V., Pys'menna A.S. (2017). *Radyans'ka represyivna polityka v usniy istoriyi Holodomoru na Melitopol'shchyni* [Soviet repressive policy in the oral history of the Holodomor in Melitopol region]. *Pivnichne Pryazov'ya: problemy rehional'noho rozvytku u mizhnarodnomu konteksti: mat-ly Vseukrayin. nauk.-prakt. konf.*. Melitopol': FOP Odnoroh T.V. Pp. 169–175. (in Ukrainian).
10. Gudz' V.V., Taravs'ka Ya.V. (2011). *Otsinka diy vlady shchodo selyanstva Melitopol'shchyny u 1932–1933 rokakh u arkhivnykh dokumentakh i svidchennyakh ochevydtsiv* [Evaluation of the government's actions against the Melitopol region's peasantry in 1932–1933 in archival documents and eyewitness accounts]: *mat-ly mizhnar. konf. «Odes'ki chytannya»*. *Odissos. Aktual'ni problemy istoriyi, arkhеолоhiyi ta etnolohiyi*. Odesa. Pp. 101–103. (in Ukrainian).
11. Gudz' Viktor. (2008). *Holod 1932–1933 rokiv u Melitopol'skomu rayoni yak yavlyshche henotsydu* [The famine of 1932–1933 in the Melitopol district as a phenomenon of genocide]. *Holodomor 1932–1933:*

- zaporiz'kyy vymir. Zaporizhzhya: Prosvita. Pp. 80–97. (in Ukrainian).
12. Gudz' Viktor. (2019). *Istoriografiya Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukrayini: monografiya* [Historiography of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: a monograph]. Melitopol': FOP Odnoroh T.V. 1153 p. (in Ukrainian).
 13. Danylenko V.M. (red.) (2010). *Zvit DPU USRR pro khid represyvnoyi operatsiyi na seli u lystop. 1932 – sichni 1933 r. Lyut. 1933 r.* [Report of the DPU of the Ukrainian SSR on the course of the repressive operation in the countryside in Nov. 1932 – Jan. 1933. Febr. 1933]. *Holodomor 1932–1933 rr. v Ukrayini za dokumentamy HDA SBU: Anotovanyy dovidnyk L'viv: Tsentri doslidzhen' vyzvol'noho rukhu.* 472 p. (in Ukrainian).
 14. Kropyvnyts'ka K.O. *Svidchennya Kropyvnyts'koyi Klavdiyi Opanasivny* [Memories of Klavdia Opanasivna of Kropyvnytska]. 1929 r.n. (2009, 21 hrud.). Zapys O.Sallo, V.Hudz. (in Ukrainian).
 15. Kul'chyts'kyy Stanislav (2013). *Chervonnyy vyklyk. Istorya komunizmu v Ukrayini vid yoho narodzhennya do zahybeli* [Red challenge. The history of communism in Ukraine from its birth to its demise]. Kn. 2. Kyiv: Tempora. 628 p. (in Ukrainian).
 16. Levchuk N.M. (2013). *Rayonna dyferentsiatsiya vtrat naselennya Ukrayiny unaslidok holodu v 1933 rotsi* [Regional differentiation of population losses in Ukraine as a result of the famine in 1933]. *Holod v Ukrayini u pershiy polovyni KHKH stolittya: prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): mat-ly mizhnar. nauk. konf. Kyiv, 2013.* Pp. 257–264. (in Ukrainian).
 17. Marochko V.I. (bez daty). *Holodomor v Ukrayini: prychny i naslidky (1932–1933)* [Holodomor in Ukraine: causes and consequences (1932–1933)]. *Osvita. Spetsvypusk-pidruchnyk.* № 1. Kyiv. P. 6. (in Ukrainian).
 18. *Melitopol'skiy okrug. Otchetnyy material o politicheskoy, organizatsionno-administrativnoy, khozyaystvennoy i kul'turnoy sostoyanii okruga* [Melitopol District. Report material on the political, organizational-administrative, economic and cultural state of the district]. P. 1 okt. 1923 g. po 1 okt. 1924 g. (1926). Khar'kov. 392 p. (in Russian).
 19. Mykhaylychenko H.M., Shatalova Ye.P. (uporyad.). (1992). *Kolektyvizatsiya i holod na Ukrayini. 1929–1933 roky* [Collectivization and famine in Ukraine. 1929–1933 years]. *Zb. dok. I materialiv.* Kyiv: Naukova dumka. 732 p. (in Ukrainian).
 20. Mordyk F.F. (2007, 18 yanv.) *Svidetel'stvo Mordika Fedora Fedorovicha* [Memories of Mordyk Fedor Fedorovich]. 1924 h.r., s. Konstantinovka. *Pravda Ukrayiny.* (in Russian).
 21. Pyrih R.Ya. (red.). (1990). *Holod 1932–1933 rokiv na Ukrayini: ochyma istorykiv, movoyu dokumentiv* [The famine of 1932–1933 in Ukraine: through the eyes of historians, in the language of documents]. Kyiv: Politytdav Ukrayiny. 605 p. (in Ukrainian).
 22. Pyrih R.Ya. (uporyad.). (2007). *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukrayini: dokumenty i materialy* [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: documents and materials]. Kyiv: Vyd. dim "Kyevo-Mohylyans'ka akademiya". 1126 p. (in Ukrainian).
 23. Postol V.I. (2009, 19 hrud.). *Svidchennya Postol Viry Ivanivny* [Memories of Vera Ivanovna Postol]. 1924 r.n., s. Konstyantynivka. Zapys A. Levchenko, V. Gudz. (in Ukrainian).
 24. Prykhod'ko L.N. (2009, 5 cherv.). *Svidchennya Prykhod'ko (Pynchuk) Lyubovi Nykyforivny* [Memories of Lyubov Nikiforivna Prykhodko]. 16.10.1925 r.n., Pishchane. Zapys N. Martsynkovs'ka, V. Gudz. (in Ukrainian).
 25. *Protokoly zasidannya byuro Melitopol's'koho raykomu KP(b)U pro vyseleння selyan, yaki sabotuvaly khlibozahotivlyu. (1933, 13 sich.)* [Minutes of the meeting of the bureau of the Melitopol district committee of the CP(b)U on the eviction of peasants who sabotaged the bread harvest. (1933, January 13)]. *Postanovy byuro Melitopol's'koho raykomu KP(b)U ta materily do nykh. Derzhavnyy arkhiv Zaporiz'koyi oblasti.* F. P-233. Op. 3. Spr. 2. Ark. 7–8. (in Ukrainian).
 26. *Pro vyklyuchennya z partiyi Nefedova za oprylyudnennya faktiv holoduvannya kolhospryktiv u s. Mordvynivka* [On the expulsion of Nefedov from the party for publicizing the facts of the hunger strike of collective farm workers in the village of Mordvynivka]. *Protokol zasidannya byuro Melitopol's'koho raykomu KP(b)U № 29. (1933, 22 sichnya).* *Postanovy byuro Melitopol's'koho raykomu KP(b)U ta materily do nykh. Derzhavnyy arkhiv Zaporiz'koyi oblasti.* F. P. 233. Op. 3. Spr. 2. Ark. 27. (in Ukrainian).
 27. Timofeyev V.M. (1991). *Holod na Melytopol'shchynе 1932–1933 hodov* [Famine in the Melitopol Region in 1932–1933]. *Lystaya proshloho stranytsy...* Melytopol': Izd. kraevedch. muzey. (in Russian).
 28. Tymofeyev V.M. (1993). *Neoholoshena viyna* [An undeclared war]. Ternopil': Zbruch, 1993. 135 p. (in Ukrainian).
 29. Turchenko F.H. (2008). *Holodomor 1932–1933 rokiv na Zaporizhzhia* [The Holodomor of 1932–1933 in Zaporizhzhia]. *Natsional'na knyha pam'yati zhertv Holodomoru v Ukrayini.* Zaporizhzhya: Dyke pole. Pp. 8–39. (in Ukrainian).
 30. Turchenko F.H. (2008). *Piznaty pravdu...* [To know the truth...]. *Holodomor 1932–1933: zaporiz'kyy vymir.* Red. kol.: F. Turchenko, V. Chabanenko ta in. Zaporizhzhya: Prosvita. Pp. 6–22. (in Ukrainian).